

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀՆՈՒԹԵԱՆ ՆՇԻՆՐԳ

Որինչ է կարող անցած դարերի յիշատակների, նախնիքների իսկական կեանքի մասին այնպէս լիապէս գաղափար տալ, այնպէս կենդանի կերպով վերականգնել նոցա իսկական պատկերը, ինչպէս նոյն իսկ նոցա ժամանակուայ, նոցա ձեռքով, խելքով և աշխատանքով առաջացած մի ըստ երևոյթին շատ աննշան բեկոր, երբ մենք մեր ձեռքին ունինք այդ բեկորը, դիւրին է մեզ համար նիւթական, առարկայական բաղդատութիւնը և հետեւապէս պատկերի գաղափարը լիապէս: Մեր հայրենիքը լի է բաղմատեսակ պատմական խօսուած առարկաներով: Հասերը՝ Հայոց անցեալով հետաքրքրուող հայ թէ՛ օտար բանասէրներից կրկնել են և դեռ երկար ժամանակ պիտի կրկնեն, թէ անհրաժեշտ է լուրջ ուշադրութիւն դարձնել այդ հանգամանքի վրայ, թէ կարեւոր է հնագիտական ժողովածուներ կազմել, ժամանակի աւերիչ ազդեցութիւնից ազատել այդ պատմական անգնահատելի վկաները, բայց ո՞վ է լսողը և մանաւանդ թէ ո՞վ է կատարողը: Նման գործի նախաձեռնութիւնը պէտք է կենդրոնական մեծ հաստատութիւնները սրտանան, նոքա պէտք է նախապէս կողմակերպեալ ծրագրով գործին լայն, ընդարձակ ընթացք տան, ըստ կարելոյն շատ տեղերում ճիւղեր հաստատեն, նոցա հրահանգներ ուղարկեն, հսկեն իւրաքանչիւրի գործունէութեան վրայ: Ուստաց մէջ այդ ուղղութեամբ սկսել են արդէն գործել Մոսկուայի և Պետերբուրգի հնագիտական ընկերութիւնները, որոնք վերջին տարիներս կոփկաւ են ուղարկում յայտնի գիտնականներ հնութիւնները ուսումնասիրելու, բեղումներ կատարելու և

հետազոտութեանց արդիւնքը անմիջապէս հրատարակելով՝ գրաւում են հասարակութեան ուշադրութիւնը, իսկ պատմագէտի համար ամփոփում են անբաւ նիւթ: Ինչքան ինձ յայտնի է, մեր մէջ էլ գնալով աւելի է ընդհանրանում հնութիւններ ժողովելու սէրը և նոյն իսկ գիւղացիների մէջ կ'սն անձինք, որոնք վորձով տեսնելով՝ թէ Եւրոպացի ճանապարհորդները ինչ մեծ նշանակութիւն են տալիս հնութեանցը՝ ժողովում են և ծախում: Ուրիշ մի յօդուածում ասել էի, թէ մենք հոգեւորականներս ինչ մեծ յարմարութիւն ունինք՝ մեզ օգնական ունենալով գիւղական ուսուցիչներին՝ հաւաքելու և ժողովածուներ կազմելու: Շատերը ինքնաբերաբար իրանց ձեռքն ընկած հնութիւնը ուղարկում են Ս. Ելմիածնի թանգարանը, բայց ինչքան նկատել եմ, մեր գիւղական քահանաները այստեղ ուղարկելու արժանի են գտնում միայն ձեռագրեր և եկեղեցական անօթներ, մինչդեռ դրամները, արձանագրութեանց գտնէ՛ ճիշտ և անսխալ ընդօրինակութիւնները, հին զէնքեր, անօթներ, գործիքներ և այլն մը, ունում են անուշադիր: Յուսալով և սղասելով, որ մի օր մենք էլ կանոնաւորեալ հնագիտական հիմնարկութիւն կ'ունենանք, հարկաւոր ենք համարում այժմ յորդորել և խնդրել մեր քահանաներից և ուսուցիչներից, որ նոցանից իւրաքանչիւրը պատահած յարմար առիթը ձեռքից բաց չթողնի մեր հին յիշատակարանները փշաւալուց, անհետանալուց ազատել, որ նոքա իբրեւ թանգագին նըշխարքներ հաւաքեն և պահպանեն հեղեղատների պատարներին, գութանի ծայրից, նորաշէն տների հիմքից անսպասելի երևան եկող իրերը, եթէ ցանկանում ենք մի օր ունենալ մեր պատմութիւնը ըստ կարելոյն լիակատար և անսխալ, մեր հորց կեանքը պատկերացնել, պէտք է աշխատենք, ի հարկէ ինչքան և ինչ որ հնարաւոր և կարելի է, նոյա գործերը աչքով տեսնել, ձեռքով շօշափել:

Օրէցօր մեր մատենադարանը և թանգարանը նորանոր յիշատակարաններ ձեռք բերելով աւելի է հարստանում թէ և ոչ ցանկացած չափով: Մանաւանդ Վեհափառ Հայրապետի Ս. Օծման հանգիսին եկող հոգեւորականներից մի քանիսը Նորան մատուցանելու բախտ ունեցան բաւական թւով հնութիւններ և ձեռագրեր, որոնք անմիջապէս յանձնուած էին մատենադարանապետին և թանգարանի վերատեսուչներին: Ձեռագրերը կը նկարագրուին ընդհանուր կազմելիք ցուցակի մէջ, իսկ հնութիւններից մի քանիսը, նախապէս Նորին Վեհափառութեան հաճութիւնը օրանալով, կցանկայի այժմ նկարագրել:

Իմ նկարագրելիք իրերը բերել է մեր հոգեւորականների մէջ հնագէտի անուն ունեցող Մեսրոպ պարք եպիսկոպոս Ամրատեանը, որոնցից մանաւանդ երկուսը իւրեանց յիշատակարաններով մի թէ և շատ տղօտ լոյս են տնւում Աղուանից կաթողիկոսների պատմութեան վրայ, որովհետեւ նորա սեփականութիւն են կազմել Պետրոս կաթողիկոսի Դժբախտաբար չեմ կարող յիշել թէ Սրբազանը ինչ ճանապարհաւ և որտեղից է ձեռք գցել այս առարկաները, յուսանք որ այդ՝ ինքը կը կատարի:

Առաջին կտորը մի քահանայական սաղաւարտ է և ունի այս նկարագիրը: Նրա ձևը նման է սովորական ֆէսերի, կամ միջից ծալած մորթեայ գլխարկի, բերանի տրամագիծը 56 սանտիմետր է, գագաթինը 15 սանտ., բարձրութիւնը դարձեալ 15 սանտ.: Արտաքին մասը զարգարած է բաւական նուրբ և ճաշակով կարած ասեղնագործով մետաքսի կարմիր շորի վրայ, որի տակին կարած է տանու գործ հաստ կարմիր կտու, իսկ մէջը թաղիք, ուրեմն այնպէս, ինչպէս կարուծ են սովորական մորթի գլխարկները: Սաղաւարտի շուրջը ասեղնագործած են և արծաթեայ թելերով խառը դեղին, կապոյտ և սպիտակ թելերի հետ ինը պատ-

կեր, իսկ գագաթին մի հաւասարաթեւ խաչ, չորս անկիւններում չորս հրեշտակ, Պատկերները ներկայացնում են հետեւեալ անձինքը, 1. ՄԱԹ(Է)ՍՍ աւետարանիչը հանդիպակահայեաց, երկու ձեռքով բռնած Աւետարան, մի թուրքի և գլխի մազերի գոյնը դեղին է, 2. ՂՈՒԿԱՍ, նման առաջինին, 3. ՅԻՍ(ՌԱ) աջով խաղաղութիւն է տալիս, ձախով բռնել է մի գիրք(՝), 4. (Յ)ՈՀ(ԱՆ)Է(Ս), 5. ՄԱ(Ր)Կ(ՍՍ), 6. ՊՈՂ(ՍՍ), 7. ԱԴ(Յ), 8. ԹԱԹ(ԷՍՍ), սոցա բոլորի ձեռին էլ Աւետարան կայ, դանազան գիրքով բռնած և 9. ՊԵՏ(ՐՍՍ) բանալին աջ ձեռում: Բացի Յովհաննիսից բոլորն էլ մորուք ունին: Պատկերները միմեանցից բաժանուած են խորանաձև գծերով, որոնց վերևի մասում աստղեր կան: Սաղաւարտի բերանի շուրջը մեծ Մեսրոպեան տառերով գրած է հետեւեալ յիշատակարանը. «Յիշատակ է Տէր Պետրոսին ի գուռն սուրբ Գրիգորին ի թիւն ՌՃՂԳԵՍ (վերջի չորս տառերը, կամ երկու տառը ինձ մնում են անհասկանալի): Ամբողջը գործածութիւնից բաւական մաշուել է, տառերը տեղ տեղ եղծուել են, թելերի արծաթը թափուել է:

Երկրորդ կտորը մի քշոց է ուղնձից շինած և կլեկած: Նրա տրամագիծը հաւասար է 21 սանտիմ. շրջանակի մէջտեղում բաւական կոպիտ և սկզբնական եղանակաւ պատկերացրած է մի վեցթեւեան սերովբէ, իսկ ծայրի բարակ շերտի վրայ գրած է.

«Յիշատակ է Պետրոս կաթողիկոսին ի սր Աթոռոյ Գանձասարին»:

Մենք կարծում ենք, որ այս երկու կտորն էլ միեւնոյն կաթողիկոսին են պատկանում: մէկի մէջ գրած է թիւը, միւրի մէջ կաթողիկոս տիտղոսը: Աղուանից այդ կաթողիկոսի մասին շատ քիչ տեղեկութիւն ունինք: Շահ-խաթունեանի «Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ դաւառացն Արարատայ, Հատ. 2»-ի էջ 333 Աղուանից կաթողիկոսաց ցանկի մէջ գտնուած ենք Պետրոս անունով երեք կաթողիկոս 1. Տէր Պետրոս կամ Պինե-

դաս ալ յեպիսկոպոսութենէ Գարգմանայ. 2. Պետրոս Բ. որի մասին ասած է. ի ԶԶԲ թուականէն Հայոց մինչ ցՊԾԵ թիւն երկու կաթողիկոսունք յիշատակին նստեալ յաթոռ, որոց անուանք Սուքիաս և Պետրոս, իսկ ամբ որոշ տեղեկութեամբ իշխանութեան նուցին անյայտ. և 3. Տէր Պետրոս Գ. խանձկեցի. զսա յիշատակէ արձանագիրն որ ի ճակատ բեմի վանացն Սաղիանու ի թիւն ՌՃԹ 1660 և յիշատակարան մաշտոց գրքոյ միոյ եղելոյ ի թուին ՌՃԹԱ. յիշատակէ և Զաքարիա Սարկաւագ Յօհանավանաց. Հտ. Բ. ԳԼ. 38, որ և վախճանեցաւ ի ՌՃԻԳ թուին յամի 1675: Սաղաւարտի յիշատակարանը ցոյց է տալիս 1651 թ., երբ նա գեռ կաթողիկոս էր: Սորա նախորդ Տէր Գրիգոր Գ մեռաւ 1653 թ., բայց կարողացաւ գեռ իւր մահից առաջ Պարսից կառավարութեան միջոցաւ առանձին հրովարտակաւ կաթողիկոս հրատարակել տալ Պետրոս Գ ին (տես Ս. Եպ. Զալալ. հատ Բ. էջ 489—490): Մեր յիշատակարանն էլ ապացուցանում է, որ Պետրոսը ապրում էր ի դուռն սրբոյն Գրիգորի, և մօտ լինելով կաթողիկոսարանին, կարողացել էր գրաւել Ժամանակակից կաթողիկոսի համակրանքը, ուստի և նրանից ձեռնորդութիւն գտաւ բարձր ատրիճանի հասնելու: Պետրոս Գ. կաթողիկոսը պատմութեան մէջ յայտնի է իւր մի քանի շինութիւններով, օրինակ Վարանդայ գաւառի Հերհեր գիւղի հրաշալի տաճարը, որ Ամարաս վանքի ամարանոցն է և նրա ծննդավայր խանձք գիւղի եկեղեցին, որոնց արձանագրութիւններն մինչև օրս էլ մնում են: Նա մեռաւ 1674 թիւն:

Երբորդ կտորը մի հրաշալի վակաս է, որ Սաղաւարտի հետ միասին է ուղարկած և որը մեծ հաւանութեամբ դարձեալ նոյն անձին է պատկանել, դորա համար մեք ուրիշ կռուան չունինք, բայց միայն վակասի թրւականը: Սա անկասկած կանոցի ձեռագործութեան ամենաընտիր և ամենանուրբ յի-

շատակներից մէկն է և փայլուն ապացոյց է թէ այդ արուեստը ինչպէս առհասարակ Ասիոյում հայերի մէջ էլ բարձր զարգացման էր հասած: Նրա երկարութիւնն է 56 սանտիմետր, լայնութիւնը 15, 5 սանտ. Ամբողջի վրայ ասեղնագործած է 9 պատկեր: Վակասի լայնութեամբ և երկարութեամբ 1, 5 սանտ. մի բարակ շերտ է որոշած գրութեան համար, իսկ պատկերի համար տեղ է մնում միջի քառանկիւնին: Գրութեան շերտի հիմքը որոշած է կապոյտ և դեղին ապրեշուսեայ թելերից հիւսուածք, իսկ պատկերների հիմքը հիւսուած է սոկեայ թելերով ամենանուրբ համաչափութեամբ: Պատկերները իրարից բաժանուած են խորաններով, որոնց սիւնակները և կամարները ազնիւ մարգարտաշար է, իսկ սիւնակների հիմքերն ու խորանները կապոյտ և կարմիր կեղծքարեր են, որոնց գոյները մէջումէջ փոխւում են: Արուեստագործը իւր նկարների համար ընտրել է մարմնի կաշի գոյնի համար սպիտակ թել, մազերի համար կամ ամբողջովին դեղին կամ կարմիր, իսկ շորերի վրայ գործ է դրել փայլուն գոյներ. դեղին, կանաչ, կապոյտ, կարմիր, իսկ շուաքների համար գործ է ածած աւելի մեղմ գոյներ: Մինչդեռ նախկին թագի վրայ պատկերները հանդիպակահայեաց էին, սոքա ընդհակառակը մեծաւ մասամբ իւրեանց երեսները դէպի մի կողմ են դարձրած. նոցա լուսապսակի կիսաշրջանի գիծը մարգարտաշար է, իւրաքանչիւրի գլխի վերւում գրած է ներկայացրած անձի անունը:

1) ՅԵՍԻԱ կանգնած է երեսը դէպի աջ կողմը դարձրած և բաց սոկեկազմ գիրք է կարդում. աջ թեւի վրայ յենած է մի ինչ որ գաւազանանման իր. նա ունի երկար մազեր և մորուք, հագել է դեղին շապիկ և կապոյտ վերարկու: 2) ՅԶՆՆԵՍ աւետարանիչը կանգնած ձախ ձեռով բռնել է Աւետարանը, տնջով գրում է, իսկ սոմերի տակ կանգնած է արծիւը և գլուխը թեքած նրան է նայում:

Աւետարանիչը երիտասարդ է, անմորուս, ունի փայլուն սպիտակախառն շապիկ և կանաչ վերարկու։ Յ՝ ՄԱԹԷՍ Աւետ. նստած է դէպի ձախ, իսկ երեսը դէպի աջ է դարձրած լսելու համար մօտը կանգնած մանկական կերպարանքով ներկայացրած հրեշտակին, գրում է աւետարանը աջ ծնկանը վրայ յենած. մորուքի և մազերի մէջ նկատելի են ձերմակ մազեր։ Նա հագել է մութ դեղին շապիկ, կապոյտ վերարկուի միայն ծայրն է երևում աջ ծնկան վրայ։ Հրեշտակը հագին սպիտակ լուսեղէն շապիկ ունի, աջ ձեռքը պարզած է և ցոյց է տալիս Աւետարանի վրայ։

Կենդանի երեք պատկերը. ՈՐԻԻ, ԱԾԱԾԻՆ, վերեւից ՄԲ ՇՈՂԻ և ՀԱՅՐ աւելի սերտ կապով են կապած իրար հետ և մի տեսակ ամբողջ խումբ են կազմում։ Նոցա խորանների տղեղները միւսներից աւելի բարձր են և երկու ու երեք կիսադեղից են բաղկացած։ Միջի պատկերը ներկայացնում է «Աստուածածինը» բազմած, աջ ծնկան վրայ մի արկղիկ դրած, ձախ ձեռքը կրծքին դրած, մազերի գոյնը դեղին է, շապիկը դեղին, իսկ վերարկուն կապոյտ։ Նրա գլխին՝ լուսապսակից վերեւ դրած է թագ մարգարտաշարից, եօթը մանր փերուզայից և հինգ կապոյտ և կանաչ գոյնանի կեղծ քարերից։ Թագից վերեւ դէպի Նա է սաւառնում Ս. Հոգին, իսկ աջ և ձախ նստած են Արգին և Հայրը, իւրաքանչիւրը աջ ձեռքը պարզած դէպի Աստուածածին։ Արգին շապիկ լուսնի կուրծքը և աջ թեւը ամբողջապէս բաց է, կապոյտ վերարկուն ծածկում է միայն մարմնի մի մասը. ձախ ձեռքն բռնած է խաչ, իսկ աջ ձեռքը Հօր Աստուծոյ նման առաջ պարզած լինելով, արուեստագործը սովորականից աւելի երկար է շինել և այդպիսով բնականութիւնը զոհել է հաւասարաչափութեանը (simetrie)։ Հայր Աստուածը գլխին եպիսկոպոսական թագ ունի և ձախ ձեռքով բռնած է տիեզերքը, Համաշխիւթեան սկզբունքը պահպանուած է շատ գեղեցիկ կերպով այս խմբի մէջ։

Սոցանից յետոյ գալիս են 7, ՂՈՒԿԱՍ Աւետարանիչը դեղին շապիկով, կանգնած, բաց Աւետարանը ձախ ձեռքին, հետեւը կանգնած է եզր, որի միայն գլուխն ու պոչն է երևում. տպա Յ՝ ՄԱՐԿՈՍ աւետարանիչը, ծածկած Աւետարան աջ ձեռքով, ձախը կրծքին դրած, հետեւում առիւծը և վերջապէս Գ՝ ՊԵՐՐՈՍ առաքեալը, բանալին ձեռքին, շորերով նման Յիսիային։

Այս է շուրջի գրած յիշատակարանը.

«Յիշատակ է վականս Վառվառին և ծնողացն Յովհաննիսին, Մարարին և եղբաւրն Գլցին Մկրտչին թլամիշ է (այս տառերը թէւ շատ պարզ, բայց չկարողացայ մեկնել, թէ ինչ բառ է) թղին ՌձԺԷ»։

Այս 1667 թիւը և Սաղաւարտի հետ գրունուիլը համարեա թէ անկասկած են կացուցանում, որ այս վական էլ Պետրոս Գ կաթողիկոսինն է, իսկ արուեստաւորը եղել է տիկին Վառվառէն, որը իւր ձեռքի ընտիր աշխատանքը նուիրել է ի յիշատակ իւր, իւր ծնողների և եղբարցը Աղուանից կաթողիկոսին։ Եւ իրաւամբ նա կաթողիկոսական ընծայ է։ Պատկերների երեսների արտայայտութիւնը, նոցա բնորոշ գծագրութիւնը, նոցա բռնած դիրքը, հագուստները, շորերի ծալքերի ճշտութիւնը, փայլուն ապացոյց են, թէ ասեղագործը ինչ մեծ վարպետութեան է հասել և ինչպիսի ընտիր օրինակներ իւր աչքի առաջ ունեցել։

Պահուած է լաւ, միայն մի քանի մարգարիտներ են ընկել։

Զորորդը մի պարզ խեցի անօթ է, փոքր շշի չափ նեղ բերանով, և բարակ խողովակով կողքից հեղուկը թափելու համար և բռնելու կոթով։ Սրբազան Սմբատեանը դրա կողքից քաշ արած մի թղթի վրայ գրել է «Հագաբեան անօթ Աղուանից աշխարհի»։

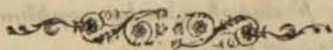
Ահա սոքա են Մեսրոպ արք եպիսկոպոսի ուղարկածները, որոնք թէւ ոչ այնքան վաղ ժամանակուայ հնութիւն, բայց այնուամենայնիւ կարող են ծառայել իբրեւ փայլուն

ապացոյց, որ դեռ մի քանի հարիւր տարի առաջ մեր հայ ընտանիքների մէջ ասեղնագործութեան արուեստը բաւական յայտնի զարգացման էր հասել:

Սոցա վրայ չեմ կարող չաւելացնել նաև մի գեղեցիկ հնութեան յիշատակութիւնը, որը ինձ ուղարկեց մի գերմանացի պ. Ֆօն Գոտվալդը կաղզուանից:

Այդ պարոնը Ս. Թեոմից փոքր յետոյ այստեղ գալով վանքը տեսնելու նպատակաւ և լսելով որ այստեղ հետաքրքրուած են և ժողովում հնութիւնների, խօստացաւ ինձ մի զրահ ուղարկել, որ բեղման ժամանակ գրտնուել է Ղարա-Ղալա (Երուանդակերտ) գիւղում: Այդ զրահը (КОЛЬЦУ) բարակ երկաթեայ օղերից շինած մի շապիկ է, որ մինչև օրս էլ քրդերի և ըստ ոմանց նաև պարսիկների ու չերքեզների մօտ գործ է գրւում թրի և դաշոյնի հարուածների դէմ պաշտպանուելու համար: Պարոնը այդ թանգագին ընձան ինձ ուղարկելով առաջնորդուեց այն գաղափարով, թէ աւելի լաւ և աւելի նշանակութիւն կունենայ երկրի մէջ գտած հրնութիւնը երկրի մէջ պաշել, քան ուղարկել Եւրոպայի մի որևէ բազմահարուստ թանգարան, որի մի անկիւնում անհետ և աննկատելի պիտի կորչի:

ՄԵՍՐՈՊ Վ. ՏԵՐ ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ*

Ա

Մ. Խորենացու լաւ չհասկացուած բառերից մէկն է „այլեցող“ մի անգամ միայն գործածուած բառը. „Թողովրդականք վէպը, ստահակք, մեծախօսք, ան-

վաստակք, այլեցող“, վնասակարք, փախուղք ի ժառանգութենէ“: (Խոր. Գ. ողբ): Վերջին թարգմանիչներից Հ. Խորէն Ստեփանէն այդ բառը թարգմանում է „այլեցող“, Լմինը իւր նորագոյն ռուս թարգմանութեան մէջ՝ НАСМѢШЛИВЫЙ=ծաղրող, ծաղր և ծանակ սիրող: Մինչդեռ „այլեցող“ նշանակում է կրակ ձրգող, զիտութեամբ հրդեհող: Հրձգութիւնը այն է՝ թշնամաբար մէկի տունը, դէպը, մարազը և այլն հրդեհելը ամենատարածուած քրէական յանցանքներից մէկն է այժմս էլ հայ գիւղացիների մէջ: Երևի այդպէս է եղել և հնումը: „Այլեցող“ բառի այդ իրաւաբանական նշանակութեանը վկայում է Մխիթար Գօշը. „ԽԼ. Յաղագս դատաստանաց „այլեցող“—Եթէ էսմա— աս հար զիցէ ասն... Ապա եթէ ասէաք խոսք, էսմ օրանէ կամ յայսպիսեաց իցէ, կրկին լիցի տուգանքն: Սոյն լիցի ցանկոյ և նմանեաց նորին, այսպէս հանդերձից և նոցին նմանեաց“: (Դատաստագիրք, հր. Վ. Բաստ. Վրըշպտ. 1880 եր. 359: Տես նաև եր. 353, Յաղագս դատաստանաց հրդեհից. այլ և՛ Սերսէս Բ. կաթողիկոսի կանոնները, կանոն ԺԷ.—վասն որ դարսն այլե ընդ— աս կանոն ԽԺ.—վասն որ հարց զիցէ այլե ևայլն, Դատաստանագիրք, յառաջաբան. եր. 74):

Մի ուրիշ աւելի կարեւոր վկայութիւն, որը անշուշտ աչքի առաջ է ունեցել Խորենացու Ողբի հեղինակը.—„Վնասակարացն և այլեցողացն, որ զտունս այրեն և կամ զայլ ինչ նիւթ՝ Ի ամ ապաշխարեցեն“: (Եպիփանուկիարոսի սբ. հայրապետի կանոնք. Չեռ. Մատեն. Էջ. № 1737): Հմմտ. Խորենացու ասացուածը. „այլեցող, վնասակար“:

կութիւն իմ Խորենացու Պատմութեան Ուսումնասիրութեանց, որը ընդհատուեց ծանր հիւանդութեան և երկարատե բացակայութեան պատճառով. Վերնագիրը փոխուած է, որովհետև այս հետազոտութիւնները վերաբերում են ոչ միայն Խորենացուն, այլ մեր հին մատենագրութեանը ընդհանրապէս:

* Այս գրուածքը պէտք է նկատել իբրև շարունակ.